

Dal moviment da lavurers als socialdemocrats

Istorgia da las partidas politics dal Grischun

■ La partida socialdemocratica (PS) odierna è vegnida fundada il 1906. Sias precursoras en stad as associaziuns da mastergnants e da lavurers (moviment sindical) sco er las societads da furmazion da lavurers e las associaziuns da Grütli (sco organs cun forza da cumbat politic). Il 1919 è la PS sa posiziunada sco sanestra moderada refusand l'adesiun a la Terza Internaziunala sco organisaziun mundiala da partidas communistas.

Moviment sindical

La noziun «moviment sindical» cumpiglia dapi ca. ils onns 1840 la totalità da las tentativas da promover, tras reuniuns organisatoricas ed in agir collectiv dals lavurers a la piazza da lavur ed en auters secturs da la societad, lur emancipaziun economica, sociala, politica e culturala en il Grischun. Organisaziuns precursoras d'interprender e lavurers existivan l'emprim mo a Cuira, il sulet lieu dal Grischun nua che l'artisanat e l'industria avevan ina paisa a l'entschatta dal 19avel tschientaner. Cunquai che l'industria era restada marginala en il Grischun avant il 20avel tschientaner, n'ha era betg pudì nascher in moviment da lavurers efficaci en quel temp. In'organisaziun tempriva d'agid a sazez (per lavurers malsaus e paupers) era l'Associaziun da lavurers artisans, fundada il 1819 a Cuira. Els emprims sindicats en vegnids fundads dals tipograf (1860), elavuratur da lain (1887) e lavurers metallurgics (1896). La reuniun dals lavurers en associaziuns existentas en ils onns 1892 ha rinforzà l'Associaziun dal Grütli ch'ha alura dà l'impuls principal a la fundaziun da la Partida socialista grischuna (1906). Els sindicats disponivan da sezziuns chantunales da bransch e cartels locals. L'Union Helvetia, fundada il 1886, reuniva il personal d'hotel (fin il 1919 dentant mo umens svizzers) e preferiva la cunvegientscha libra als cumbats da lavur. Els emprims sindicats reunivan oravant tut artisans tudestgs, lavurers da construcziun talians ed employads da viafier indigens. A l'entschatta dals onns 1900 è naschida a Cuira l'Uniu da lavurers, il 1913 l'Uniu da lavurers per il cumbat proletar da las classes. Tranter il 1880 ed il 1914 han gi lieu en il chantun Grischun 71 chaumas (oravant tut per cuntantscher megllras cundiziuns da lavur) ed exclusiuns da lavurers revoltants. A la

Sala dal restaurant Grütlibund a Cuira (enturn il 1913).

testa da quellas revoltas stevan ils lavurers da construcziun, suandads dals cusunzs e dals lavurers da l'industria metallurgica, alimentara e tipografica. La plipart da las chaumas han gi lieu a Cuira, a Tavau ed en l'Engiadina. Numerusas interrupziuns da la lavur stevan en connex cun ils grands projects da construcziun per il turissem e per la Viafier retica. Il 1901 han chamà a Filisur 1200 lavurers a chaschun da la realisaziun da la lingia da l'Alvra. Il matg 1907 ha in grond dumber da miradurs en l'Engiadina Ota interrut la lavur durant la construcziun d'hotels, da la funiculara da Muottas Muragl e da la Viafier dal Bernina; per terminar quella chauma ha l'uffizi cirquital perfin fatg clamar il militar. En quest cas han ils chamaders dentant pudì cuntanscher ina reduziun dal temp da lavur ed in pajament dal salari mensil. A l'appel a la chauma generala dal 1918 han ins dà suatientscha oravant tut a Cuira e a Tavau. Il dumber da cumbats da lavur è sa diminui en il tranterguerras ed ha alura chalà praticamain cun la Cunvegna da pasch svizra dal 1937. Els sindicats eran organisads tut en tut mo malamain en il Grischun, ed igl è perquai era strusch reussì ad els – cuntrari a l'Uniu purila grischuna e a l'Associaziun da mastergnants – da posiziar lur glieud en uffiz politics ed executiv impurtants. Uschia è sa midà pauc era en ils decennis sunter la Segunda Guerra mundiala. Dapi l'entschatta dal 20avel tschientaner è activ era en il Grischun il Moviment dals amis da la natira (fundà il 1905, cun ina atgna raìt da chamonas; oz Federaziun svizra dals amis da la natira) che propagescha il viandar e l'alpinissem sco part da la cultura dals lavurers.

Adolf Collenberg

Chauma generala

Chauma nazionala dals lavurers svizzers dals 12 fin ils 14 da november 1918, provocada tras la miseria materiala da numerusas famiglias da lavurers en consequenza da l'Emprima Guerra mundiala. L'appel a reformas concerneva oravant tut l'elecziun dal Cussegl naziun tenor proporz, il dretg da vuschar da las dunas, l'emna da 48 uras ed in'assicuranza statala per vegls e malsaus. Ma la politica uffiziala ha tardivà da promover talas reformas e sunter ch'il stadi ha mobilisà truppas militar per mantegnair l'urden a l'intern dal pajais ha il Comité dad Otten, ina giunta dals lavurers svizzers, proclamà la chauma generala.

En il Grischun han lavurers da la Viafier retica e da las Viafiers federalas svizzas, tipograf ed ina part dals manaschis privats, oravant tut a Cuira ed a Tavau, suandà l'appel a la chauma. Els chamaders en vegnids stigmatissads da la pressa burgaisa sco provocatur e revoluziunaris. Già ils 12 da november 1918 ha la Regenza grischuna mobilisà la cumpagnia II/18 dal landsturm per «garantir la segirezza». Els 14 da november ha il Cussegl grond relaschà ina resoluziun adresseda al pievel grischun, en la quala el ha

appellà als lavurers da turnar a lur plaz da lavur, essend l'urden democratic periclità. Il medem di èn set lavurers e politichers vegnids mess en praschun a Cuira, tranter auter Christian Albert Hitz-Bay ed il secretari dals lavurers, Ernst Ottinger, ed a Tavau han ins arrestà l'advocat Moses Silberroth; els èn dentant vegnids remess en libertad anc la saira, sunter massivs protestas d'ina gronda fulla da lavurers. La chauma è vegnida terminada ils 14 da november a mesanotg. Plirs lavurers participads han pers lur piazza. Ina tentativa da relaschar il plevon da la citad a Cuira, Paul Martig, ch'aveva simpatissà cun ils lavurers, ma appellà da renunziar a la violenza, n'ha betg gi success. Els postulats dals lavurers èn alura vegnids realisads successivamain.

Martin Bundi

Resoluziun dal Cussegl grond a chaschun da la Chauma generala (1918).

Associaziun dal Grütli

Durant l'epoca industrial èn sa furmadas en l'entira Europa uniuns da lavurers cun la finamira da meglierar lur cundiziuns da lavur e da vita. Quellas eran concepidas l'emprim per garsuns artisans u per la scolaziun dals lavurers, alura sco organs cun forza da cumbat politic. Il 1836 ha Johannes Niederer fundà a Geneva in'uniun da discussiun per lavurers cun il num Associaziun dal Grütli (il num Grütli sa basa sin Rütli e dueva accentuar l'idea patriotica integrativa). Il 1848 è naschida l'Associaziun dal Grütli da Cuira cun commembers da l'entira Svizra Oriental. L'emprim president da quella è stà Johannes Egger da Schluhein. Emprimas activitads: fundaziun d'ina atgna biblioteca, furmaziun dals commembers, promoziun dal teater, dal chant, da la gimnastica e dal tir en las numerusas sutsezziuns. Il 1890 ha l'Associaziun dal Grütli cumprà ina chasa a la Grabenstrasse. Ella ha dà a quella il num Grütlibund ed ha fatg dad ella ses center cun salas, in restaurant, in coiffeur, in kiosk da gassetas ed ina stanza da lectura. Per sustegnair las duas gassetas da refurma sociala («Der Volksmann», 1873–77, redatur Luzi Michel 1873 fin a sia mort il schaner 1876 e «Der Volksfreund»,

1879–85, redatur Hans Mettier) è vegnì stgaffi il 1873 in fonds da pressa spezial. A Cuira han ins edì dal 1878 fin il 1900 l'organ central da l'Associaziun dal Grütli, il «Grütli» (redigì da Johann Jakob Vogelsanger 1878–92 e da Hans Mettier 1892–1900). Cun s'unir pli stretgmain ad associaziuns da lavurers existentas en ils onns 1892 è vegnida rinforzada l'Associaziun dal Grütli ch'ha alura dà l'impuls principal a la fundaziun da la Partida socialdemocratica dal 1906. Sco commember d'ina partida ha l'Associaziun dal Grütli pers plausieu ses caracter originar ed è sa schliada il 1926. La plipart da ses commembers è restada fidaivla a la Partida socialdemocratica da la Svizra.

Martin Bundi

Socialdemocrats

Ils precursoras da la Partida socialdemocratica (PS) eran dapi il 1819 en il Grischun las associaziuns da mastergnants e da lavurers sco era las societads da furmazion da lavurers e las associaziuns da Grütli (Grütlians da Cuira 1848). Il Grischun n'è betg vegnì industrialisà da quel temp ed uschia n'ha giugà il moviment socialdemocratic nagina rolla en la politica da partida dal 19avel tschientaner. El è sa limità a Cuira, a Landquart, a Tusaun ed als centers turistics da Tavau, Arosa e San Murezzan. Il moviment socialdemocratic, sustegnì da Luzius Michel en ils onns 1870, n'ha betg prosperà fitg bain. Enturn il 1900 ha el spustà l'accent da la pitschna burgaisa a l'ala sindacala. Els 27 da matg 1906 èn s'unidas las uniuns da lavurers ed ils Grütlians, sut la direcziun dad Artur Gamser e da Bartholomäus Hofmänner, a la PS ch'è daventada ina secziun da la PS nazionala; ella era organisada sco partida da commembers e vegniva dirigida d'ina secziun administrativa en roda. La PS cumpigliava las organisaziuns sindacalas sco era las uniuns e societads politics: las associaziuns da Grütli e las societads da furmaziun, ils purtaders dal cumbat proletar. Già il 1908 ha la PS candidà per il Cussegl governativ ed il 1911 ha ella cumbattì senza success per il (nov) e sisavel sez en il Cussegl naziun. Il 1917 è sa separada l'Associaziun dal Grütli da Cuira sco Partida populara socialdemocratica da la PS. La chauma nazionala dal november 1918 (centers en il Grischun: Cuira e Tavau) ha chattà en general l'aderenza dals socialistas, ella è dentant vegnida reprimida cun forza militar. Il 1917–18 èn sa furmadas duas gruppa: l'ina da quellas, constituida enturn Gamser, refusava la dittatura dal proletariet e vuleva mantegnair las associaziuns da Grütli (Hans Meng, member da la Partida liberala fin il 1918, era daventà il 1919 l'emprim cusseglier naziun da la PS); l'autra, furmada enturn Christian Albert Hitz e Moses Silberroth, pretendeva la fusiun totala dals Grütlians cun la partida, refusava dentant la defensiun naziunala militar e proclamava la dittatura proletara; questa gruppa ha dominà ils dis da partida dal 1917–21. Il settember 1919 ha la basa da la PS refusà cun radund dus terzs da las vuschs l'adesiun a la Terza Internaziunala, ina colliaziun internaziunala da partidas communistas ad in'organisaziun mundiala. La separaziun ideologica ha gi in effect paralissant: sunter il 1920 èn sa schliadas plaun a plaun las associaziuns grütlianas ed ina part ha bandunà la PS. Las secziuns da Cuira e Tavau han scumandà agitaziuns communistas en lur secziuns. Gaudenz Canova ha alura puspè unì la partida ed è vegnì delegà en ils onns 1922–25 e 1928–35 en il Cussegl naziun a Berna. Sut il presidi da Jakob Moham ha la PS elavurà il 1926 in nov program d'aziun ed ha decretà il 1928 novs statuts. Tutina ha stagnà la partida – la pressiu da vart dals patrunas ha tegnì davent blers lavurers da la PS ch'ha pers blera sub-

stanza a la Partida democratica en ils onns 1930. L'antifaschissem decedì ha fatg onur a la PS, el n'ha dentant betg gidà a schliar ses problems da quel temp. La crisa economica e la cooperaziun en l'uschenumna Moviment directiv (Richtlinienbewegung) han il cuntrari rinforzà la Partida democratica. Il 1935 è sortì Canova dal Cussegl naziun e la partida è crudada da 25 000 (1931) sin 16 000 (1939) vuschs. Ella ha pers ils employads da las Viafiers federalas svizzas, da la Viafier retica e dal stadi a la Partida democratica. Las partidas burgaisas ed il sistem da maiorz han minimisà la fracziun da la PS en il Cussegl grond; ella ha surpassà pir l'onn 2000 ils 10 mandats (13). A Cuira, nua che la PS predominava dapi decennis, è sa separada il 1945 ina fracziun comunista sco Partida da la lavur (da curta durada). Cün l'introducziun da l'AVS il 1947 ha cuntanschì la PS ina finamira sociopolitica

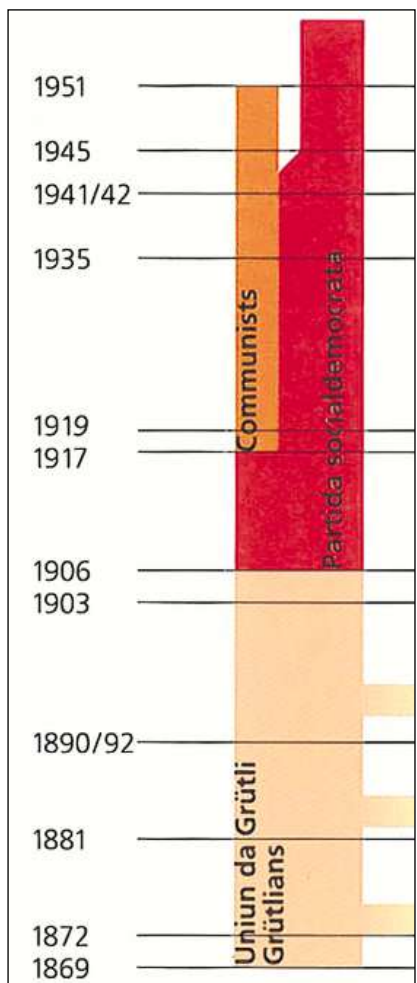
Gaudenz Canova (1887–1962), impurtant protagonist dal moviment socialdemocratic en il temp avant e durant la Segunda Guerra mundiala.

fitg impurtanta. La guerra fraida ha fatg grond donn ad ella, ma il 1959 ha la PS puspè pudì metter, cun Hans Stiffler, in cusseglier naziun e dal 1963–71 ses emprim cusseglier governativ (Claudio Lardi è suandà il 1999–2010 sco segund exponent da la PS en la Regenza; ses successur è daventà Martin Jäger). Sunter perditas da 4 % en las elecziuns dal Cussegl naziun en ils onns 1960, ha la PS pudì dublar quest potenzial a 24 % fin il 1983; il 1975 ha ella mess in cusseglier naziun ed ha conquistà il 1991 in segund mandat a quint da la PPC (fin il 1999). La PS fa dapi il 1999 ca. 24–26% da las vuschs (segund ferma partida) che sa pajan dentant suletamain a Cuira ed a Landquart ed en las elecziuns dal Cussegl naziun (sistem da proporz) en mandats correspondent – ina consequenza da las tschernas dals deputads en il Cussegl grond tenor il sistem da maiorz. Il 1979 è vegnida fundada la gruppa dals Giuven-socialists, activa publicamain fin il 1993 mo sporadicamain, alura ha ella rinforzà sias activitads tranter auter cun in'atgna glista en las elecziuns dal Cussegl naziun. Els organs uffizials da la PS èn: «Der Volksfreund», «Der Volksmann», «Die Volkswacht» (fin il 1911), «Die Bündner Volkswacht» (1911–30), integrada alura en «Die Volksstimme» songagliaisa.

Adolf Collenberg

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artigels (geografics, tematics, artigels da famiglias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.

Svilup dal moviment da lavurers e da la Partida socialdemocratica tranter il 1870 ed il 1970. (IG)